

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Я. ДОМБРОВСЬКОГО

POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF J. DOMBROWSKI

Пономаренко А.Б., к.і.н., доцент,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницький національний технічний університет

У статті розглядаються політико-правові погляди польського політика, революціонера і військового Ярослава Домбровського, який народився в Україні. Висвітлено його участь у національно-визвольній боротьбі польського народу XIX ст. проти самодержавної Російської імперії, політичну діяльність в Об'єднанні польської еміграції у Парижі.

Проаналізовано політико-правові погляди Я. Домбровського, зокрема й погляди на польсько-українські відносини. Я. Домбровський був послідовним прихильником права націй на самовизначення, принципово відстоював право українського та інших народів мати власну державу. Він поділяв теорію суспільного договору, в результаті якого формуються права, свободи та обов'язки людини і громадянина, визнавав суверенітет народу і право кожного громадянина на участь в управлінні державою. Я. Домбровський визнавав рівність головною підставою свободи людини й послідовно виступав за рівність прав усіх громадян незалежно від стану, національності, віросповідання, у тому числі за рівність прав чоловіка та жінки.

Я. Домбровський визнавав принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову при гарантуванні прав територіальних громад на самоврядування. Найкращою формою державного правління він визнавав демократичну республіку.

Розглянуто також наукові розробки Я. Домбровського у теорії національно-визвольної війни та в галузі військової справи. Вказано, що головними чинниками перемоги у справедливій національно-визвольній війні Я. Домбровський вважав: моральну перевагу і мотивацію воїнів, які б'ються за свою свободу; ініціативу та рішучість на полі бою, швидкоплинний характер війни; кращу порівняно з противником організацію управління військом; добре організоване виробництво та постачання боєприпасів; право на зброю та загальний військовий обов'язок, необхідний для отримання народом військової підготовки.

Вказано на значення політико-правових поглядів Я. Домбровського для сучасної України.

Ключові слова: Ярослав Домбровський, Об'єднання польської еміграції, національно-визвольна війна, рівність, свобода, незалежність, Паризька Комуна.

The article examines the political and legal views of the Polish politician, revolutionary and military man Jaroslav Dombrowski, who was born in Ukraine. His participation in the national liberation struggle of the Polish people of the 19th century against the autocratic Russian Empire, political activity in the Association of Polish Emigration in Paris is highlighted.

The political and legal views of J. Dombrowski, including views on Polish-Ukrainian relations, are analyzed. J. Dombrowski was a consistent supporter of the right of nations to self-determination, fundamentally defended the right of Ukrainian and other peoples to have their own state. He shared the theory of the social contract, as a result of which the human rights, freedoms and responsibilities are formed; he recognized the sovereignty of the people and the right of every citizen to participate in the government of the state.

J. Dombrowski recognized equality as the main basis of human freedom and consistently advocated the equality of rights of all citizens regardless of status, nationality, religion, including equality of rights for men and women.

J. Dombrowski recognized the principle of dividing state power into legislative, executive and judicial while guaranteeing the rights of territorial communities to self-governance. He recognized a democratic republic as the best form of government.

The scientific developments of J. Dombrowski in the theory of national liberation war and in the field of military affairs are also considered. It is indicated that J. Dombrowski considered the main factors of victory in the just war of national liberation to be: the moral superiority and motivation of soldiers fighting for their freedom; initiative and determination on the battlefield, the fleeting nature of war; better organization of military management compared to the enemy; well-organized production and supply of ammunition; the right to arms and the general military duty necessary for the people to receive military training.

The importance of the political and legal views of J. Dombrowski for modern Ukraine is indicated.

Key words: Jaroslav Dombrowski, Association of Polish emigration, national liberation war, equality, freedom, independence, Paris Commune.

Ярослав Домбровський – польський революціонер-демократ, що народився в Україні, був противником російського самодержавства, присвятив своє життя боротьбі за незалежність Польщі та відновлення її в кордонах 1772 року, героїчно загинув на барикадах Паризької Комуні. В Республіці Польща належним чином вшанується його пам'ять як патріота і борця за незалежність. Там були опубліковані твори та листи Я. Домбровського, спогади його дружини Пелагії (уродженої Зглічинської). Життєпису Я. Домбровського присвячені праці польських авторів В. Розальовського, В. Бортновського, М. Злотожицької, С. Шиманського та інших. У 1975 р. за сценарієм Ю. Нагибіна був знятий радянсько-польський художній фільм «Ярослав Домбровський».

Радянська історіографія життя та діяльності Я. Домбровського найкраще представлена роботами В. Дьякова та А. Лур'є. Радянська наукова думка вважала Я. Домбровського, який був активним діячем Паризької Комуні, революціонером. Ймовірно з цієї причини в сучасній Україні Я. Домбровського згадують мало, а наукові дослідження його діяльності майже відсутні. Стислі енциклопедичні довідки про нього можна знайти лише у статтях

з історії міста Житомир, де народився Я. Домбровський. Тут в 1971 р. йому був встановлений пам'ятник.

Постать Я. Домбровського не згадується навіть у підручниках з історії держави і права зарубіжних країн. Наприклад, розглядаючи тему Паризької Комуні як особливої форми держави, автори підручників Н. Хома, В. Макаручак серед діячів Комуні не згадують Я. Домбровського. Проте саме він, ставши генералом, очолив оборону Паризької Комуні. До того ж він був нашим земляком.

Тому виникла ідея дослідити політико-правові погляди Ярослава Домбровського. Ця тема є достатньо актуальною, адже діяльність Я. Домбровського – яскравий приклад боротьби за незалежність власної держави, прагнення до справедливості та національного самовизначення. На даний момент актуальним для вивчення в Україні є, зокрема, і теоретична спадщина Я. Домбровського як науковця та його практичний воєнний досвід як генерала.

Ярослав Домбровський народився 13 листопада 1836 р. в місті Житомир (колишньої Волинської губернії). Його батько Віктор Домбровський був архіваріусом дворянських зборів Волинської губернії, а мати Софія, уроджена Фалькенгаген-Залеська, походила з полонізо-

ваної курляндської родини. Її брат Пьотр Фалькенгаген-Залеський, економіст, член Сільськогосподарського товариства, був учасником польського повстання у листопаді 1830 р., а потім відомим діячем еміграції [1]. Молодший брат Я. Домбровського Теофіл був учасником польського повстання 1863 р., емігрував до Франції. Під час Паризької Комуні 1871 р. він як вірний соратник свого старшого брата був начальником штабу національної гвардії Парижу. Після поразки Комуні виїхав до Англії.

Одним із предків Я. Домбровського був відомий герой польського визвольного руху, учасник повстання під проводом Тадеуша Костюшка, ініціатор створення в Італії польських легіонів, що воювали на стороні Наполеона, головнокомандувач польських військ у 1813 р. Ян Хенрик Домбровський. Існує думка, що саме на його честь у 1797 р. польський письменник і політик Юзеф Вибицький написав відому національну пісню «Мазурка Домбровського», яка в 1926 р. стала державним гімном Польщі [2]. Сама доля, пославши Ярославу такого предка, поклікала його стати революціонером.

Я. Домбровського з раннього дитинства почали хвилювати взаємини поляків з українцями і росіянами. Він не раз чув розповідь про повстанську боротьбу і діяльність польських патріотів-конспіраторів. Коли Ярославу виповнилося 9 років, за шляхетською традицією його віддали на навчання до Брест-Литовського кадетського корпусу. Сталося так, що огляд новобранців проводив сам імператор Микола I. Його увагу привернув охайний маленький хлопчик. Сподіваючись дізнатися ім'я, імператор підняв його і запитав: «Хто ти, хлопче?». Ярослав з гордістю відповів польською мовою: «Я – Домбровський, поляк» [1].

У 1853 р. кадет Домбровський відправився в Дворянський полк, що розташовувався у Санкт-Петербурзі, потім пройшов навчання в Костянтинівському кадетському корпусі. У 1855 р. йому присвоїли наймолодший офіцерський чин прапорщика і відправили в польову артилерійську бригаду на Кавказький фронт. За участь в бойових діях на Кавказі Я. Домбровський був нагороджений орденом Св. Станіслава. В 1859 р. у чині штабс-капітана Я. Домбровський повернувся до Санкт-Петербургу, де вступив до Миколаївської академії Генерального штабу [1]. Перед молодим офіцером відкривалася блискуча кар'єра військового діяча. Але він, познайомившись із забороненими в Росії творами П. Прудона, К. Маркса, О. Герцена, М. Бакуніна, вибрав шлях революціонера, Польський патріотизм і ненависть до російського царизму поєднувалися у молодого Ярослава з еклектикою соціальних вчень.

У 1860 р. група польських офіцерів, які навчалися в академії генштабу, створила таємний гурток, його невдовзі очолив Ярослав Домбровський, зумівши встановити контакти з керівниками польських опозиційних груп [2].

Спочатку подібні гуртки об'єднували спільні погляди майже всіх опозиційно налаштованих офіцерів і деяких близьких до них цивільних осіб. Але в міру наростання соціально-економічних протиріч, в результаті революційної ситуації, що склалася в 1859 р., посилювалася ідейно-політична поляризація їх учасників. Одні вірили в неминучість революційної ломки феодально-кріпосницького ладу, неможливість мирним шляхом відновити незалежну польську державу. Вони прагнули створити добре законспіровану підпільну організацію, яка готує повстання. Інші не хотіли йти далі критичних розмов і обґрунтування необхідності реформ з боку самого царського уряду. На них активні сили, зрозуміло, не могли розраховувати, і ядро підпільної організації створювалося таємно від поміркованих. Поступово конспіративна частина гуртків росла чисельно і міцніла організаційно [3].

Про погляди учасників петербурзьких військових гуртків та пов'язаних із ними революціонерів, що перебували у військових підрозділах на території Польщі, найбільш повне уявлення дає так званий «зошит Каплинського».

Зошит був знайдений у Варшаві на початку 1862 р. під час обшуку в офіцера Василя Каплинського [4]. Політична програма гуртка складалася з трьох головних пунктів: справедливе розв'язання селянського питання, звільнення Польщі, прийняття конституції.

Військові члени гуртка, у тому числі Я. Домбровський, вважали за необхідне віддати селянам «принаймні, всі ті землі й угіддя, якими вони користувалися за кріпосного права, та звільнити селян від усіх особливих платежів або повинностей за викуп, прийнявши його на рахунок усієї нації». При цьому йшлося не лише про селян корінних російських губерній, але й про українських та польських селян. У вирішенні національного питання Я. Домбровський виходив з права кожного народу визначати свій політичний статус. «Південній Русі», тобто Україні, повинна бути надана «повна свобода визначати свою долю за власною волею». Негайного розв'язання потребувало питання Польщі. Я. Домбровський виступав за конституцію, вважаючи, що «справжня конституційна монархія мало відрізняється від республіки». При цьому він пропонував не очікувати гарної конституції від російського царя, а скликати депутатів для «вільного її складання» [4].

В грудні 1861 р. Я. Домбровський закінчив Академію Генерального штабу і невдовзі отримав призначення до Варшави, куди й прибув на початку 1862 р. як старший ад'ютант штабу 4-ї піхотної дивізії. Не минуло й тижня після його приїзду до Варшави, як він став головою міського повстанського комітету, що готував виступ проти царського самодержавства. Розроблений Я. Домбровським план збройного повстання викликав захоплення всього комітету. «Ми були здивовані блиском його плану!» – писав член комітету Я. Майковський. [3]. Безпосередньої участі у повстанні Я. Домбровський взяти не зміг, оскільки в серпні 1862 р. був заарештований. Навесні 1864 р. у в'язниці Я. Домбровський одружився з Пелагією Зглічинською. У 1864 р. російській владі вдалося придушити повстання. Понад 40 тис. польських патріотів були заслані до Сибіру [1]. Я. Домбровського за позбавили військового звання й засудили до 15 років каторги, а його дружину відправили на заслання Проте Я. Домбровський у грудні 1864 р. зумів втекти з московської в'язниці. У травні 1865 р. було організовано втечу з заслання його дружини Пелагії.

Подружжя змогло таємно дістатися Данії, згодом Домбровські, побувавши у Швеції, Німеччині, Бельгії та Швейцарії, оселилися у Франції. Під час подорожей по Європі Я. Домбровський познайомився з Джузеппе Гарібальді, Олександром Герценом, Михайлом Бакуніним. У Парижі Я. Домбровському вдалося влаштуватися на роботу креслярем в управління залізниці. Тут він разом з іншими польськими емігрантами зайнявся створенням спільної організації. Вона була організаційно оформлена в 1866 р. і отримала назву Об'єднання польської еміграції. Згодом, не без участі Я. Домбровського, який був одним з її лідерів, перейменована в Об'єднання польської демократії.

У польському визвольному русі існувало три основні напрямки, які можна було назвати соціалістичним, клерикально-аристократичним та демократичним. Найбільш значним і масовим був третій, демократичний напрямок, у рамках якого розвивався світогляд та практична діяльність Я. Домбровського.

Свою політичну платформу він виклав у «Відкритому листі», датованому листопадом 1865 р. й адресованому Об'єднанню польської еміграції, яке тоді лише започаткувалося. «Країна, – писав Домбровський, – тепер прагне не тільки незалежності, ... але й повного вирішення селянського питання на основі абсолютної справедливості, рівності прав усіх станів та віросповідань, і, нарешті, заклику всіх до участі в громадському управлінні країною» [4].

Більш за все суперечок та нарікань у середовищі польських емігрантів викликала його позиція стосовно українського, або, за тогочасною польською термінологією,

«русинського» питання, тобто щодо права українського народу на власну державність. На початку 1866 р., виступаючи проти висловлювань свого співвітчизника графа А. Дуніна-Борковського, Я. Домбровський написав «Листа депутатові Галицького сейму», розповсюдженого згодом серед емігрантів. У цьому листі він обстоював та розвивав відповідні положення повстанських декретів 1863 р. «Польська нація, що бореться за незалежність, – писав Домбровський, – чудово зрозуміла, що не може відмовити у незалежності жодній народності, не озброюючи проти себе всіх тих, кому б вона відмовила у цьому праві, не зрікаючись ідеї, над якою написана була на піднятому нею прапорі, не здійснюючи самогубства» [4].

Ще більш обгрунтовано та відверто Я. Домбровський виклав свої погляди, відповідаючи на лист одного з польських емігрантів напередодні виборів до комітету – керівного органу Об'єднання польської еміграції. У своєму відкритому листі від 10 листопада 1867 р. «Громадянинові Беднарчику та його політичним друзям» Домбровський заявляв: «На мою думку, право вирішувати про себе має лише сама нація, й при тому кожна нація». Відносини між Україною та Польщею він пропонував визначити «порозумінням між обома націями», будучи впевненим, що «майбутній союз, що виник на основі свободи», пов'язав би їх «не лише політичними зв'язками, але й почуттям вдячності та братерства». На завершення Я. Домбровський додав: «Такою є моя думка. Я знаю, що вона не буде прийнята вами та не додасть мені ваших голосів, але я ніколи не торгував своїми політичними переконаннями» [4].

Багато діячів польського визвольного руху, які в принципі визнавали рівноправність народів, змінювали свою позицію, коли це стосувалось народів, у минулому підвладних Речі Посполитій, зокрема українського народу. Я. Домбровський в «українському питанні» займав послідовно проукраїнську позицію. У липні 1866 р. в комітеті спалахнула дискусія з приводу тексту редакційної статті у першому номері друкованого органу комітету – газеті «Неподлеглисть». Я. Домбровський, як видно з протоколу засідання, розкритикував вимогу, щоб усі народи, що населяють територію колишньої Речі Посполитої, злилися в єдину польську націю [4].

Результати дискусій та власних роздумів Я. Домбровського над політико-правовими питаннями відбилися у «Громадянському катехізисі», конспект якого він склав наприкінці 1867 р. Його створення було пов'язане з конкурсом на «Катехізис для простого народу», який було оголошено ще у 1865 р. емігрантською Спілкою польської молоді.

Сім пунктів конспекту «Громадянського катехізису» торкаються найважливіших суспільно-політичних проблем: людина і суспільство; природа державної влади та співвідношення законодавчих, виконавчих і судових функцій; призначення та організація уряду; поняття свободи, рівності, братерства, форми власності. На думку Я. Домбровського, розум і свобода є базовими потребами людини, прагнення їх захистити та усвідомлення власної слабкості спонукають людей до суспільного життя. Громадянські права і обов'язки є результатом суспільного договору, що має такі головні основи: вища влада належить усьому суспільству, а кожна людина є частиною цієї влади. Форму держави, засновану на принципах громадянського управління, Я. Домбровський вважає найкращою формою державного правління. В індивідуальних (цивільних) відносинах він виступає за свободу особи, але проти «самовольства», тобто анархії. Стосовно міжнародних відносин заявляє: «Кожен народ має право на незалежне існування». Всі люди повинні мати рівні права стосовно суспільства, а всі народи – рівні права стосовно всього людства. Рівність – є головна підстава свободи [4].

Принципу рівності та взаємоповаги Я. Домбровський дотримувався й у відносинах між жінкою та чоловіком, про що, наприклад, свідчить витяг з його особистого листа,

написаного дружині Пелагії з в'язниці 31 жовтня 1864 р.: «Становище жінки повинно цілком змінитися, бо зараз немає передумов, що обумовили відмінності прав однієї статі від прав іншої статі». «Щодо моїх понять стосовно взаємовідносин між чоловіком та дружиною, то я визнаю тут повну рівність прав, але ця рівність може здійснитися лише при однаковій освіті. Я передбачаю рівність – інакше й бути не може, бо я у своїй коханій дружині хотів би бачити не лише супутницю, яка повинна зробити моє життя приємним, але й друга, який би розумів і поділяв кожен мою думку, кожне почуття» – писав Я. Домбровський дружині [4].

В 1868 р. у Женеві вийшла монографія Я. Домбровського «Критичний нарис війни 1866 р. в Німеччині та Італії», («Krytyczny rys wojny 1866 r. w Niemczech i we Wloszech»). У цій роботі він надавав оцінку подіям австро-пруської війни 1866 р. Крім блискучого, з погляду воєнної стратегії, розбору військових дій, Я. Домбровський дав прогнози щодо вибуху нової війни в Європі [2].

Всупереч поширеній думці, Я. Домбровський не вважав вирішальним фактором перемоги над австрійцями використання пруською піхотою більш швидкострільних голчастих гвинтівків [5, 202]. Автор застерігав читача від переоцінки значення рушничного вогню та нової стрілецької військової зброї. Не менш вагомим фактором перемоги він вважав добре організоване виробництво та постачання боєприпасів, без яких сучасна гвинтівка перетворюється просто на держак для багнети.

Історія війн знає безліч випадків, коли невеликі загони, добре вмотивовані та зорганізовані, перемагали у кілька разів переважачого їх суперника. Тому Я. Домбровський вважав головними чинниками перемоги моральну перевагу воїнів та кращу організацію управління військом.

Війну Я. Домбровський вважав страшним злом, якого, проте, іноді неможливо уникнути, як болісної операції, необхідної для одужання небезпечно хворого організму. На думку Я. Домбровського, війна має бути короткочасною, щоб суспільство змогло швидше повернутися до свого нормального стану [5, с. 209].

Стратег був твердо упевнений, що під час війни, особливо національно-визвольної, найважливішим є прагнення вирвати у противника ініціативу, приголомшити ударом, скористатися тимчасовою слабкістю та розгромити ворога раніше, ніж він встигне оговтатися. Ця ідея Я. Домбровського раніше була покладена в основу його стратегічного плану збройного захвату Варшавської цитаделі, фортеці Модлин та російського військового табору в 1862 р. [3]

Аналізуючи досвід громадянської війни у США 1861–1865 рр., де на початку не було великої постійної армії, автор спростовує тогочасну думку про перевагу професійної армії над народним ополченням. Тогочасні професійні європейські армії, на думку автора, служили не своєму народу, а своїм монархам і воєначальникам, тобто, стояли на сторожі несвободи. Тому Я. Домбровський виступає за загальний військовий обов'язок, коли постійна армія стане школою військової підготовки для всієї нації [5, 215]. Розірвання монополії професійних армій на функцію національної оборони і надання зброї в руки народу автор вважає світанком, що вище свободу націй [5, 216].

Фельдмаршал Мольтке-старший, що фактично командував пруськими військами в 1866 р., прочитавши книгу Домбровського, заявив, що вона «є, поза сумнівом, найкращою роботою про цю кампанію» [4].

Згадана монографія була не єдиною книгою Я. Домбровського. Ще в 1866 р. він написав ґрунтовну працю, присвячену громадянській війні в США. В ній Я. Домбровський доводив, що моральний стан воїна відіграє вирішальну роль у війні, й що нерідко перевага на полі бою зумовлена не кількістю зброї, а справедливим, визвольним характером війни. Цю працю не вдалося опублікувати, тому що європейські буржуазні видавництва визнали її «революційною» та «явно руйнівною» [3].

У 1870 р. почалась франко-пруська війна, яку передбачав Домбровський. У березні 1871 р. Я. Домбровський приїхав до Парижу і став активним учасником Паризької Комуні. У квітні йому надали звання генерала і доручили командування військами Комуні в боях проти версальських урядових військ.

В документах Комуні так характеризували Я. Домбровського: «Чудовий республіканець, виключно чесна та віддана справі людина, що має всі необхідні справжньому генералові якості, Домбровський має лише один величезний недолік: забагато відваги» [3].

У травня 1871 р. версальці вдерлися до Парижу. Я. Домбровський керував обороною міста на барикадах. 23 травня 1871 р. куля влучила генералові у живіт, й він помер через дві години у паризькій лікарні Ларібуазьєр. Я. Домбровський був похований з військовими почестями на паризькому цвинтарі Пер-Лашез, проте могила його не збереглась.

Відомий польський письменник і політичний діяч Зигмунт Мілковський у своїх спогадах іронічно, проте з симпатією, так охарактеризував діяльність Я. Домбровського: «У Парижі він не сидів, склавши руки, віддаючись діяльності, що полягала у невинних пошуках засобів для боротьби за порятунок, якщо не Польщі, то Росії, якщо не Росії, то Франції, якщо не Франції, то всього людства. ... Призначенням його було згоріти без залишку, і це призначення цілковито здійснилось» [4].

Борець проти російського самодержавства за незалежність Польщі, Я. Домбровський був послідовним прихильником права націй на самовизначення, принципово відстоював право українського та інших народів мати власну державу. Він поділяв теорію суспільного договору, в результаті якого формуються права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Визнавав суверенітет народу і право кожного громадянина на участь в управ-

лінні державою. Я. Домбровський визнавав рівність головною підставою свободи людини й послідовно виступав за рівність прав усіх громадян незалежно від стану, національності, віросповідання, у тому числі за рівність прав чоловіка та жінки.

Стосовно вибору найкращої форми державного правління, погляди Я. Домбровського еволюціонували від підтримки конституційної монархії до демократичної республіки.

Я. Домбровський визнавав принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову при гарантуванні прав територіальних громад на самоврядування.

Особливе значення для України, яка захищається від повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації, мають розробки Я. Домбровського у теорії національно-визвольної війни та в галузі військової справи.

Головними чинниками перемоги у справедливій національно-визвольній війні Я. Домбровський вважав:

- моральну перевагу і мотивацію воїнів, які б'ються за свою свободу;
- ініціативу та рішучість на полі бою, швидкоплинний характер війни;
- кращу порівняно з противником організацію управління військом;
- добре організоване виробництво та постачання боеприпасів;
- право громадян на зброю та загальний військовий обов'язок, необхідний для отримання народом військової підготовки.

Політико-правові погляди Я. Домбровського, його досвід національно-визвольної боротьби за незалежність не втратили актуальності й сьогодні. Тому як політик, військовий та наш земляк, він по праву заслуговує на відповідне місце в українських підручниках з історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kulik Mariusz. Dąbrowski Jarosław. *Polski Petersburg*. URL: <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/dabrowski-jaroslaw> (дата звернення: 25.11.2022).
2. Бондаренко Кость. Жизнь и борьба Ярослава Домбровского. *Житомир интересний*. URL: <http://interesniy.zhitomir.ua/zhizn-i-borba-yaroslava-dombrovskogo/> (дата звернення: 29.11.2022).
3. Лурье А.Я. Ярослав Домбровский, генерал Парижской Коммуны (1836-1871). URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000243/st010.shtml> (дата звернення: 20.02.2022).
4. Дьяков В.А. Ярослав Домбровский. М., 1969. URL: <http://libusta.site/b/381343/read> (дата звернення: 28.11.2022).
5. Dąbrowski Jarosław. *Krytyczny rys wojny 1866 roku w Niemczech i we Włoszech*. Genewa, 1868. 225 с. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/263079/edition/220186/content> (дата звернення: 26.11.2022).